

PERESTROJKA AVANT-LA-LETTRE

De CPN en de hervormingen van Gorbatsjov

G. Voerman

'*Déjà vu*' - dit was in essentie de reactie van de CPN op de politiek van *glasnost* en *perestrojka* waarmee de secretaris-generaal van de Communistische Partij van de Sovjet-Unie (CPSU) Gorbatsjov de wereld verraste nadat hij in 1985 aan de macht was gekomen. In feite was de CPN van mening dat het vernieuwingsproces dat zichzelf aan het begin van de jaren tachtig had doorgemaakt, in diverse opzichten gelijkenissen vertoonde met de door Gorbatsjov geïnitieerde hervormingen. Vanwege deze vroegtijdigheid van haar ideologische en organisatorische herorientatie, kende de CPN zichzelf een positie toe in de vernieuwende voorhoede van de internationale communistische beweging.

In dit artikel worden de reacties van de CPN op het optreden van Gorbatsjov nader beschouwd. Daarvoor zal echter eerst aandacht worden geschonken aan de metamorfose die het Nederlandse communisme rond 1980 onderging. Vervolgens zal blijken dat de veranderingen van de CPN in haar internationale stellingname, in haar houding ten aanzien van het 'reëel bestaande socialisme' en haar herwaardering van het leninisme, beslissend waren voor haar houding tegenover de vernieuwingen in de Sovjet-Unie. Ten slotte worden de wat ambivalente reacties op de ondergang van het Oosteuropese socialisme in kaart gebracht. Hoewel de CPN op dat moment al met PPR en PSP samenwerkte binnen het verband van Groen Links, droeg het scheuren van het IJzeren Gordijn zeker bij aan de beslissing geheel in deze nieuwe politieke formatie op te gaan. In juni 1991, enkele maanden vóór de volledige ineenstorting van het Sovjet-communisme en het daarop volgende verbod van de CPSU in Rusland, besloot de partij zich op te heffen.

Voordat de gemoderniseerde CPN van de jaren tachtig in beeld komt, zal kort haar bestaan als een orthodox communistische partij met een minder orthodoxe relatie tot Moskou worden geschetst. Vanaf de vroege jaren zestig tot het midden van de jaren zeventig was de CPN één van de buitenbeentjes van de internationale communistische beweging. De CPN distantieerde zich van de leidende rol van Moskou, maar bleef zich wel geheel oriënteren op de Sovjet-variant van het marxisme-leninisme. Later zou de partij vol trots wijzen op deze 'autonome' positie en zich als voortrekker gaan beschouwen

van de emancipatie van de nationale communistische partijen ten opzichte van het internationale centrum.

1. De orthodoxe CPN

De geschiedenis van de CPN reikt tot de jaren vóór de Russische Revolutie. In tegenstelling tot vele andere landen was in Nederland het conflict in de arbeidersbeweging tussen reformisten en revolutionairen niet ontstaan in het kielzog van de bolsjewistische machtsovername in oktober 1917, maar had dit zich reeds in 1909 voltrokken toen de Sociaal-Democratische Partij (SDP) zich van de SDAP afsplitste. Deze voorgeschiedenis gaf de CPN - zoals de SDP zich in 1918 ging noemen - aanvankelijk een zekere onafhankelijkheid in de Communistische Internationale. De Nederlandse communisten moesten echter na enige tijd eveneens geloven aan de overheersing van de Comintern door de Sovjet-Unie.

Na de Tweede Wereldoorlog bleef de CPN een politieke satelliet van de Sovjet-Unie.¹ Gedurende de Koude Oorlog identificeerde de partij zich vrijwel geheel met Moskou. Alhoewel de CPN geen deel uitmaakte van de Cominform (waarin de regerende Oosteuropese communistische partijen waren opgenomen alsmede die van Frankrijk en Italië), werden in internationaal opzicht de opvattingen van deze organisatie overgenomen, zoals de 'theorie van de twee kampen'. Zo zou volgens de ontwerp-beginselverklaring van de CPN uit 1952 het kapitalistische kamp onder leiding van de Verenigde Staten een derde wereldoorlog voorbereiden. Alleen door de inspanningen van het van nature vredelievende socialistische kamp, aangevoerd door de Sovjet-Unie, kon dit worden verijdeld. Aan deze 'strijd voor de vrede' nam de CPN deel 'in onverbreekelijke solidariteit met de Sowjet-Unie'.²

Niet alleen vanwege haar internationale rol, maar ook om haar sociale systeem was de Sovjet-Unie een lichtend voorbeeld. In de voetsporen van Moskou stelde de CPN dat de zege van het socialisme in de Sovjet-Unie gepaard gegaan was met 'de geboorte van een nieuwe mens, de socialistische mens, die in de eerste plaats het welzijn van de gemeenschap ziet als voorwaarde voor zijn persoonlijk welzijn'. Al deze successen werden overigens toegeschreven aan Stalin, die in de ontwerp-beginselverklaring van de CPN werd geroemd als 'de grootste maatschappij-hervormer, geleerde en staatsman, die ooit aan het hoofd der opwaarts strevende mensheid heeft gestaan'.³

De destalinisatie die in 1956 in de Sovjet-Unie op gang kwam, was een grote schok voor de Nederlandse communisten. Het partijbestuur verklaarde dat Stalin enkele fouten had gemaakt, maar bleef over de hele linie positief over zijn leidsman. Wel betreurde het bestuur dat het de persoonsverheerlijking had verdedigd tegenover het Nederlandse publiek. Het partijbestuur nam zich voor 'dat het in de toekomst geen stelling zal

nemen inzake interne gebeurtenissen in andere landen, indien deze aan zijn beoordeling ontsnappen'.⁴ Deze opvatting van non-interventie - die werd bevestigd door het 18de partijcongres in oktober 1956 - preludeerde op het concept van de autonomie waartoe de CPN zich in de jaren zestig bekeerde. Het had echter weinig van doen met de theorie van het polycentrisme die in die tijd was ontwikkeld door de vooraanstaande Italiaanse communist Togliatti. Dit leerstuk werd sterk bekritiseerd door de CPN, omdat het de leidende rol van de Sovjet-Unie zou uithollen. In feite was de CPN in deze periode roomser dan de paus. De gedachte van non-interventie scheen vooral geïntroduceerd te zijn uit afkeer van Chroesjtsjovs *demasqué* van Stalin. Het voorzag de partij van een alibi om zich niet in te hoeven laten met het destalinisatie-probleem. Een aantal partijleden, die deze zaak en daarmee samenhangende de overheersende positie van partijsecretaris P. de Groot toch aan de kaak stelden, werd uit de partij gezet.⁵

2. De CPN als internationaal buitenbeentje

In het begin van de jaren zestig raakte de CPN vervreemd van Moskou vanwege het conflict tussen de Sovjet-Unie en China. In 1963, nadat de onderhandelingen tussen beide communistische grootmachten waren afgebroken, proclameerde De Groot plotseling de 'autonomie' van de CPN.⁶ Het motief hiervoor was vooral gelegen in een dreigende verbreking van de door de CPN gekoesterde betrekkingen met de op China georiënteerde Indonesische Communistische Partij. De geestverwantschap tussen beide partijen dateerde uit de periode waarin zij beide stredden tegen de Nederlandse koloniale overheersing in Indonesië.⁷ Verwijzend naar de ideologische tegenstellingen tussen Chroesjtsjov en Mao, verklaarde De Groot dat het conflict in essentie ging 'over economische kwesties, om de machtsverhoudingen binnen het socialistische kamp'. Voortaan zou de CPN zich uitsluitend op haar eigen zaken concentreren. 'Wij zijn verantwoordelijk tegenover de werkende bevolking van Nederland... Onze binnenlandse activiteit is nummer één. Onze internationale activiteit heeft alleen zin als ze in dienst staat van onze primaire taak'.⁸ Later voegde De Groot hieraan toe, dat 'niet alles wat is gezegd of gedaan door de Sovjet-Unie, ons als een voorbeeld kan dienen'.⁹ Deze autonome koers van de CPN werd bevestigd door het 21ste partijcongres in maart 1964.

Ondanks deze distantie van Moskou bleef de CPN van mening dat de socialistische landen als zodanig (inclusief de Sovjet-Unie) de vredebevorderende krachten in de wereld waren. De expansie van de Sovjet-invloedssfeer werd derhalve beschouwd als 'een historische stap vooruit'.¹⁰ De CPN raakte ook niet verzeild in het Chinese kamp. Een kleine maoïstische stroming werd snel uit de partij gezet,¹¹ evenals een kleine pro-Sovjet groep. Toch hield de CPN Moskou uiteindelijk verantwoordelijk voor de scheuring in de communistische wereldbeweging. De relaties met

het 'socialistische moederland' werden allengs slechter. Internationale bijeenkomsten werden door de CPN niet meer bezocht, of alleen door een tweederangs delegatie; reizen van partijfunctionarissen naar Oost-Europa en bezoeken aan socialistische ambassades in Den Haag werden verboden.¹² In 1967 zag de CPN af van de viering van de zestigste verjaardag van de Russische Oktoberrevolutie. Een jaar later veroordeelde zij in scherpe bewoordingen de inval van het Warschau-Pact in Tsjechoslowakije: 'het optreden van de huidige leiding in de Sowjet-Unie en haar medestanders is de meest schandelijke inbreuk op de principes van het Leninisme, die tot nu toe is gepleegd.'¹³

3. De vloek van het Eurocommunisme

Na een kortstondige periode van détente tussen de CPN en Moskou rond 1970, bepaalde de xenofobie van de Nederlandse partijtop weer het aanzien van de onderlinge betrekkingen. De CPN kroop weer in haar schulp en was bedacht op 'vijandelijke inmenging'.¹⁴ Gastdelegaties van andere partijen waren niet welkom op de Nederlandse congressen. De CPN hield zich niet alleen verre van haar orthodoxe zusterpartijen, maar ook van de 'Eurocommunistische' Italiaanse, Franse en Spaanse partijen die pogingen ondernamen zich te vernieuwen. De Nederlandse partij ontwaarde in dit Europese verband een nieuw (Italiaans) centrum, dat als bedreigend werd opgevat voor haar autonome positie. De CPN kon het echter niet laten om zich te beroemen op het feit dat zij het concept van de autonomie had geïntroduceerd in de internationale communistische beweging, lang voordat de Eurocommunisten waren begonnen zich onafhankelijker van Moskou op te stellen.

Na het midden van de jaren zeventig trad de CPN geleidelijk uit dit zelfgekozen internationale isolement. In juni 1976 nam de partij deel aan een conferentie van Europese communistische partijen in Oost-Berlijn. Het belang dat de conferentie hechtte aan het principe van de autonomie als basis voor de onderlinge betrekkingen binnen de internationale communistische beweging, werd door de CPN als een overwinning beschouwd.¹⁵ Overeenkomstig dit uitgangspunt weigerde men een standpunt te betrekken ten aanzien van het dispuut tussen de Eurocommunistische partijen enerzijds en de Moskou-georinteerde orthodoxe partijen anderzijds. In politiek opzicht evenwel stond de CPN op één lijn met de Sovjet-Unie. Dit werd eens te meer duidelijk tijdens een onverwacht bezoek van een CPN-delegatie aan Moskou in april 1977. In gesprekken met Soeslov, de ideoloog van de CPSU, sprak De Groot zijn waardering uit voor de vredelievende politiek van de Sovjet-Unie en veroordeelde hij de reactionaire interventies in de interne aangelegenheden van de socialistische landen.¹⁶ De CPN was weer in de moederschoot teruggekeerd.

4. Vernieuwing van de CPN

Deze publieke toenadering tot Moskou bracht de CPN electoraal gezien weinig goeds. Onder de leuze 'Van Agt eruit, de CPN erin' verloren de communisten bij de Tweede-Kamerverkiezingen van mei 1977 vijf van hun zeven zetels. In plaats van toe te treden tot het centrum van de macht belandde de partij in de marges van het politieke bestel. De verkiezingsnederlaag luidde echter wel een periode van ideologische vernieuwing in. Eerst deed de partij afstand van het stalinisme, daarna werd het leninistische erfgoed afgezworen. Aan deze metamorfose ging een transformatie van de sociale samenstelling van haar achterban vooraf.¹⁷ Blauwe-boorden-werkers - sinds mensenheugenis de ruggegraat van de CPN - haakten steeds meer af. De opgevallen plaatsen werden in toenemende mate bezet door witteboorden-werkers: werknemers uit de dienstensector, ambtenaren, onderwijzers en studenten, die doorgaans na 1970 lid waren geworden. Feitelijk werden in de achterban van de CPN de industrie-arbeiders afgelost door een lichter afkomstig uit de nieuwe middenklasse, die nieuwe, 'postmaterialistische' eisen naar voren schoof. Deze generatie voelde zich in het algemeen veel minder verbonden met de Sovjet-Unie dan de oudere partijleden; de meeste nieuwkomers waren de CPN tegengekomen in de studentenbeweging en tijdens demonstraties tegen de Amerikaanse interventie in Vietnam.¹⁸

Aanvankelijk had de nieuwe lichter zich zonder morren aangepast aan de regels en tradities van de stalinistische CPN. Na de desastreuze verkiezingsnederlaag van 1977 begonnen de intellectuelen zich meer te roeren. Men verzette zich tegen de stalinistische partijcultuur en eiste meer discussievrijheid en ideologische vernieuwing.¹⁹ Het tijdperk van vernieuwing brak aan met het 26ste partijcongres van januari 1978. De CPN kondigde een nieuw beginselprogramma aan, waarin de Nederlandse weg naar het socialisme zou worden uiteengezet. Dit programma zou de inzet worden van een strijd tussen de orthodoxe vleugel en de vernieuwers, die uiteindelijk in een zege voor de laatsten eindigde. In 1984 werd de leninistische ideologie van de CPN overboord gezet; de afschaffing van het leninistische organisatiebeginsel - het democratisch centralisme - volgde enkele jaren later.

Hoewel de CPN op haar congres van januari 1978 een andere toon leek aan te slaan, bleef zij nog steeds binnen het kader van het marxisme-leninisme van Sovjet-snit. Ook bleef zij een Moskou-welgezinde koers varen. Dit bleek onder andere uit de houding tegenover de socialistische landen. In overeenstemming met haar leerstuk van de autonomie wilde de CPN weliswaar niet alles verdedigen wat plaatsvond in Oost-Europa, maar de 'reactionaire interventie in de interne aangelegenheden van de socialistische landen' werd ten zeerste afgekeurd.²⁰ Ook hing de partij de 'theorie van de

twee kampen' nog altijd aan. In de ogen van de CPN dreven de Verenigde Staten de bewapening op, terwijl de Sovjet-Unie een consequente vredespolitiek voerde. Moskou werd beschouwd als de steunpilaar voor de massa's die in de kapitalistische wereld voor vrede strenden. Volgens het partijcongres waren 'de socialistische landen de onmisbare bondgenoten van de Nederlandse werkende klasse in de strijd tegen de gevaren van de bewapeningswedloop'.²¹

Aan het einde van de jaren zeventig was deze Moskou-getrouwe internationale zienswijze nog altijd gemeengoed binnen de CPN. Het op één hoop gooien van de Sovjet-Unie en de Verenigde Staten werd scherp veroordeeld. Deze zogenaamde 'supermogendheden-theorie' miskende immers de verschillen tussen kapitalisme en socialisme. De eerste is van nature oorlogszuchtig, de laatste 'naar zijn aard vredelievend'.²²

5. Veranderingen in de internationale opstelling van de CPN

Niettemin werd binnen enkele jaren de 'theorie van de twee kampen' ingeruild voor nota bene de 'supermogendheden-theorie'. Deze *volte-face* was onderdeel van de algemene ideologische gedaanteverwisseling die de CPN toen onderging. Daarnaast waren twee factoren in het bijzonder van invloed. In de eerste plaats speelden bepaalde internationale gebeurtenissen van het begin van de jaren tachtig een rol, zoals de Sovjet-inval in Afghanistan, de militaire coup in Polen en de oorlog tussen Vietnam en China. Hierdoor raakte het prestige van het socialistische kamp (verder) in het geding. De tweede oorzaak was binnenlands van aard. In de zomer van 1977 startte de CPN een succesvolle campagne tegen de door de Verenigde Staten geplande introductie van de neutronenbom. Door het succes verkreeg deze actie een eigen dynamiek, waardoor deze van oorsprong communistische beweging uiteindelijk binnen de bredere vredesbeweging verzeild raakte. Deze was minder radicaal en wees naast de Verenigde Staten ook de Sovjet-Unie als verantwoordelijke aan. Uitkomst van beide ontwikkelingen was dat de CPN zich in internationaal opzicht meer neutraal ging opstellen. Hieronder worden beide ontwikkelingen nader toegelicht.

Onder het motto 'Stop de Neutronenbom' gaf de CPN in augustus 1977 het startschot voor een grote campagne tegen de introductie van dit nieuwe kernwapen.²³ Afgezien van deze doelstelling was de actie ook bedoeld om het moreel van de communistische achterban weer wat op te vijzelen na het electorale echee. De campagne sloeg zeer goed aan: binnen een half jaar werden meer dan een miljoen handtekeningen ingezameld. Het succes verhoogde het getaande prestige van de CPN binnen de internationale communistische beweging, waarmee overigens nauw werd samengewerkt. Niet alleen maakte de campagneleiding gebruik van de contacten van de CPN met zusterpartijen elders in Europa, ook werd de hulp ingeschakeld

van de communistische World Peace Council.²⁴

Nadat de Tweede Kamer zich had uitgesproken tegen de N-bom, besloot de communistische leiding van de campagne haar doelstellingen te verbreden en actie te gaan voeren tegen de bewapeningswedloop als geheel. Het 27ste congres van de CPN van juni 1980, dat de hoogste prioriteit had gegeven aan de strijd voor de vrede, steunde deze koersverandering. Het comité veranderde zijn naam in 'Samenwerkingsverband Stop de Neutronenbom, Stop de Kernbewapening' en ging participeren in de brede vredesbeweging. Deze had aan het begin van de jaren tachtig de wind in de zeilen. Een breed samengestelde coalitie richtte zich in de eerste plaats tegen de stationering van Amerikaanse kruisraketten op Nederlands grondgebied. De plaatsing van SS-20-raketten door de Sovjet-Unie achter het IJzeren Gordijn werd echter eveneens bekritiseerd. 'Stop de Neutronenbom, Stop de Kernbewapening' kon in dit opzicht niet achterblijven zonder zich te isoleren en het opgebouwde krediet te verspelen.

De kritiek op de atoombewapening van Sovjet-makelij werd vergemakkelijkt door de veranderende internationale opstelling van de CPN aan het begin van de jaren tachtig. Het rotsvaste geloof in de vredelievendheid van de socialistische landen liep een gevoelige deuk op door de invasie van Sovjet-troepen in Afghanistan in december 1979. Na enige weken van stilte werd de inval door de CPN indirect veroordeeld.²⁵ Het communistische kamerlid M. Bakker noemde later de handelwijze van de Sovjet-Unie 'eenzijdig militair' en een 'ongelukkig besluit'. In laatste instantie hield hij de Verenigde Staten echter verantwoordelijk.²⁶

De geloofwaardigheid van het 'reëel bestaande socialisme' kreeg een nieuwe klap met de militaire *coup d'état* in Polen. Meteen nadat generaal Jaruzelski de macht in december 1981 naar zich had toegetrokken, wees het dagelijks bestuur van de CPN de staatsgreep en de onderdrukking van de vakbond Solidariteit 'volstrekt en ondubbelzinnig' af.²⁷ De mogelijke betrokkenheid van de CPSU in het buurland werd afgewezen als een 'inmenging in Poolse aangelegenheden'.²⁸ In een toelichting verwierp J. Wolff, directeur van het wetenschappelijk bureau van de CPN, het argument dat het Poolse leger had moeten ingrijpen om de veiligheid van het Warschau Pact als geheel te kunnen garanderen. Deze denkwijze ging uit van het foutieve beginsel dat 'de belangen van blokken, en daarbinnen van de sterkste mogendheid..., als beslissend erkend moeten worden'. Niet de grootmachten en hun invloedssferen waren bepalend voor de CPN, maar vrede, democratie en nationale onafhankelijkheid. Deze stellingname impliceerde een distantie van Moskou, zo gaf Wolff impliciet aan. Hij refereerde aan de autonomie van de CPN sinds de jaren zestig, die er naar zijn mening toe had geleid 'dat steeds meer afstand werd genomen van de identificatie met de socialistische staten'.²⁹

Van het sinds mensenheugenis gehuldigde dogma van het reële socialisme

als de natuurlijke bondgenoot in de anti-imperialistische strijd, nam de CPN in de jaren na 1980 meer en meer afstand. In feite werd het Oosteuropese socialisme in dit leerstuk verruild voor de Westeuropese vredesbeweging. Deze verwisseling was deels het gevolg van het succes van de communistische campagne tegen de neutronenbom en van de opkomst van de brede vredesbeweging. Het handhaven van een machtsevenwicht tussen de beide grootmachten had niet geresulteerd in een blijvende vrede, zo werd geredeneerd. De massale strijd in de kapitalistische wereld werd daar nu doorslaggevend voor geacht.³⁰

De gelijkstelling van de Sovjet-Unie met de Verenigde Staten als aanstichters van de wapenwedloop en overheersers van hun invloedssferen, was echter omstreden binnen de CPN. Over deze aangelegenheid ontbrandde een discussie in het theoretische tijdschrift *Politiek en Cultuur*. De orthodoxe vleugel protesteerde tegen het feit dat de socialistische landen met de imperialistische over één kam werden geschoren. De CPN werd verweten het spoor ideologisch bijster te zijn. Het opgaan van 'Stop de Neutronenbom' in de 'pacifistische, neutrale, klasseloze' vredesbeweging zou hiervan een symptoom zijn. De dissidenten riepen de partijleiding op terug te keren tot een 'klassenbewuste' beoordeling van de internationale politiek. De CPN moest haar ogen weer openen voor de positieve anti-imperialistische bijdrage van de Sovjet-Unie en aanvaarden dat de wereld in twee kampen verdeeld was.³¹

De dogmatische orthodoxe vleugel in de CPN werd een gevoelige nederlaag toegebracht op het 28ste partijcongres in november 1982. De congresresolutie beschouwde de Sovjet-Unie niet langer 'automatisch en van nature een bondgenoot in de strijd tegen wapenwedloop en oorlogsgevaar'.³² Alhoewel de CPN nog altijd de Verenigde Staten als de drijvende kracht achter de wapenwedloop zag, werd Moskou nu voor de eerste keer formeel medeverantwoordelijk gesteld. Het bestaan van twee vijandige politiek-militaire blokken, het ene onder leiding van de Verenigde Staten en het andere aangevoerd door de Sovjet-Unie, had geleid tot de wapenwedloopsspiraal. Teneinde deze een halt toe te roepen, dienden zowel de NAVO als het Warschau Pact te worden ontbonden.

In lijn met de prioriteit die het partijcongres had gegeven aan de strijd voor de vrede, startte de CPN een diplomatiek offensief binnen de internationale communistische en 'progressieve' beweging.³³ De CPN vestigde contacten met ecologische bewegingen elders en met Solidariteit. Tegelijkertijd bleef ze betrekkingen onderhouden met de CPSU en andere orthodoxe partijen. Moskou op haar beurt was geïnteresseerd in de CPN, vanwege de aarzelingen die de Nederlandse regering kende ten aanzien van het plaatsingsbesluit van Amerikaanse raketten. In gesprekken met de CPSU maakte de CPN echter geen geheim van haar afkeer van het concept van 'militaire pariteit' tussen Oost en West. In plaats van het automatisme van de wapenwedloop

die voortvloeyde uit deze opvatting, bepleitte de CPN de gedachte van gelijke veiligheid en de ontbinding van de machtsblokken.³⁴ In deze gesprekken spaarde de CPN de CPSU niet. In 1984 bijvoorbeeld deelden de Nederlandse communisten aan hun Sovjet-gesprekspartners in Moskou mee dat zij 'de SS-20's beslist niet als een bijdrage aan onze veiligheid zien'.³⁵ Toch meenden vertegenwoordigers van de vernieuwende vleugel dat de CPN zich te veel om de Sovjet-Unie bekommerde. Sommigen haakten daarom af, zoals het Tweede-Kamerlid G. Schreuders.³⁶

6. Kritiek op het één-partij-stelsel

De emancipatie van de CPN van de internationale politiek van Moskou ging gepaard met een toenemende distantie van het sociaal-politieke systeem van de Sovjet-Unie. De kritiek op het één-partij-stelsel was een van de facetten van het transformatieproces dat de CPN onderging. Katalysator hierin was opnieuw de militaire coup van Jaruzelski in Polen. De interventie van de Poolse generaals had 'het bankroet van het autoritair etatistisch model van socialisme' aangetoond.³⁷ In haar openlijke veroordeling wees de CPN erop dat de communistische Poolse Verenigde Arbeiderspartij (PVAP) een werkelijke beweging van het volk had geblokkeerd en daarmee het failliet van het één-partij-systeem had gedemonstreerd. Voor de CPN golden andere principes, zoals machtsdeling en coalitievorming.³⁸ Herstel van de democratische rechten in Polen werd geëist, inclusief vakbondsvrijheid.³⁹

Na de gebeurtenissen in Polen werden de monolitische en autoritaire structuren in Oost-Europa steeds meer bekritiseerd. Centraal in de kritiek stond het machtsmonopolie van een kleine groep binnen de met elkaar vervlochten apparaten van partij en staat. Tegelijkertijd richtte de CPN zich in haar binnenlandse coalitie-politiek op de nieuwe sociale bewegingen, zoals de milieu- en anti-kernenergiebeweging, de vredesbeweging en de vrouwenbeweging. Gegeven de verwijdering ten opzichte van de Oosteuropese communistische partijen lag het dan ook voor de hand dat de CPN toenadering ging zoeken tot de niet-officiële politieke en sociale bewegingen achter het IJzeren Gordijn. Niet alleen werden deze groeperingen gezien als mogelijke alternatieven voor de één-partij-staat, ook zag men in hen eventuele bondgenoten tegen de tweedeling van Europa. Het 28ste partijcongres van november 1982 gaf in een resolutie aan deze gezindheid uiting. Het congres betuigde zijn sympathie aan 'de democratische oppositiebewegingen in Oosteuropese landen zoals Solidarnosc en Charta'. Als keerzijde hiervan onderhield de CPN 'onder de huidige omstandigheden geen betrekkingen met de PVAP en de CPTsj'.⁴⁰

7. Nieuw partijprogramma in 1984

De kritiek van de CPN op de internationale rol van de Sovjet-Unie en het

daarmee samenhangende negatieve oordeel over het maatschappelijke systeem - in feite een schending van het 'non-interventiebeginsel' dat bij het leerstuk van de autonomie behoorde - werd vastgelegd in een nieuw beginselprogram. Na een lange partijstrijd werd deze verklaring vastgesteld op het buitengewone congres van februari 1984.⁴¹ In het program was het leninisme als één der inspiratiebronnen van de CPN ingeruild voor het feminisme. Hoewel het marxisme de vernieuwingsdrang overleefde, werd de notie van de klassenstrijd als de enige motor van de geschiedenis verlaten. In plaats van de allesoverheersende tegenstelling tussen arbeid en kapitaal, erkende de beginselverklaring nu ook andere maatschappelijke antithesen zoals die tussen de seksen, mens en natuur, Noord en Zuid, en tussen homo- en heteroseksualiteit. De CPN onderkende 'zowel onderlinge verwevenheid als de afzonderlijke dynamiek van deze tegenstellingen'.⁴² In overeenstemming met deze nieuwe opvatting werd het concept van de communistische partij als voorhoede van de arbeidersklasse - waarop het één-partijstelsel theoretisch rustte - afgeschaft. 'De CPN is tegenstander van vermenging van staatspolitiek met religie of een bepaalde ideologie en wijst de vereenzelviging van staats- met partijpolitiek af'.⁴³ De neutrale staat en het meer-partijstelsel werden omarmd als 'van wezenlijke betekenis voor een democratische besluitvorming'.⁴⁴

In de aanvaarde beginselverklaring ontbrak geheel een positieve verwijzing naar de Sovjet-Unie. De CPN ging nog altijd uit van een tegenstelling tussen Oost en West, maar koos geen partij. In plaats daarvan werd een 'nieuw socialistisch internationalisme' bepleit, dat was gericht op beëindiging van de status quo waarin de wereld in twee invloedssferen was verdeeld. In het program werden Moskou en Washington beide volledig verantwoordelijk gehouden voor de wapenwedloop. Hoewel de Verenigde Staten als de grootste gangmaker werden beschouwd, werd 'de fixatie op het militaire machtsdenken in de Sovjet-Unie' eveneens aan de kaak gesteld. De bewapeningsrace mocht dan wel aan de socialistische landen zijn opgedrongen, toch had ook hier 'een overschatting plaatsgevonden van de rol van de militaire macht in de internationale betrekkingen en onderschatting van de gevolgen hiervan voor de aantrekkelijkheid en ontwikkeling van het socialisme'. Vernieuwingsbewegingen binnen het 'reëel bestaande socialisme' werden onder verwijzing naar de imperialistische dreiging door de autoriteiten onder druk gezet. De CPN steunde expliciet deze bewegingen, 'die vanuit een socialistisch en vredebevorderend perspectief, democratie en nationale onafhankelijkheid nastreven'.⁴⁵

Kort nadat het congres van de CPN het nieuwe ideologische credo had aanvaard, ging de conservatieve vleugel over tot de oprichting van het Verbond van Communisten in Nederland (VCN). De dissidenten stelden een orthodox manifest op, dat was gebaseerd op de vertrouwde marxistisch-leninistische leerstellingen zoals de leidende rol van de communistische

partij. Daarnaast getuigde het program van een positieve kijk op het reëel existierende socialisme in Oost-Europa en van onvoorwaardelijke loyaliteit aan de Sovjet-Unie, het 'fort van vrede en vooruitgang'.⁴⁶ De CPN werd beschuldigd van revisionisme en defaitisme, omdat de partij de kracht van de socialistische landen in de anti-imperialistische strijd zou onderschatten. Door het klassekarakter van de strijd om de vrede te ontkennen en door Moskou en Washington te beoordelen als supermachten die met hetzelfde sop van *Realpolitik* waren overgoten, was de CPN afgeleden tot 'neutralisme, anti-sovjetisme en opportunisme'.⁴⁷ Op deze wijze droeg de partij objectief bij aan de versterking van de Verenigde Staten en de NAVO, zo meende het VCN.

8. perestrojka avant-la-lettre

Al met al was de CPN in het midden van de jaren tachtig een totaal andere partij geworden vergeleken bij zo'n vijf jaar daarvoor. Van haar traditionele, pro-Sovjet kijk op de internationale politiek was na deze gedaanteverwisseling weinig meer over. Het concept van de communistische avant-garde was opgegeven ten gunste van het meer-partijen-stelsel. Het democratisch-centralistische organisatie-model werd van de hand gewezen; de CPN moest omgebouwd worden tot een democratische en 'gefeminiseerde' organisatie, waarin pluralisme, respect voor minderheidsstandpunten en openbaarheid van besluitvorming gewaarborgd zouden zijn.⁴⁸

Gezien deze veranderingen zal het weinig verbazing wekken dat de hervormingen van Gorbatsjov bij de CPN een warm onthaal vonden. Aan het einde van 1985 konden de eerste positieve geluiden in de publikaties van de CPN worden vernomen. In de jaren daarop werden zowel de wijzigingen in de internationale opstelling van Moskou als het binnenlandse vernieuwingsproces - waarbij het rigide bureaucratistische centralisme leek te gaan plaats maken voor meer democratische structuren - van harte verwelkomd. In haar waardering van *glasnost* en *perestrojka* leek de CPN echter een soort *déjà vu* te ervaren. In zekere zin beschouwde de partij zich als een voorloper van de communistische hervormingspolitiek van Gorbatsjov, alhoewel ingezien werd dat schaal en omstandigheden totaal verschillend waren. Na een periode waarin de orthodoxe zusterpartijen minachtend oordeelden over de vernieuwing van de CPN, zag men nu kansen op rehabilitatie. Voormalig partijvoorzitter H. Hoekstra bijvoorbeeld herinnerde zich de scepsis wanneer hij met Oosteuropese *apparatsjiks* over de vernieuwing van de CPN sprak. Nu voelde hij zich in het gelijk gesteld. 'Het valt echter niet te ontkennen dat wat wij toen op de agenda plaatsten, volstrekt relevant was en thans overal - ook in de CPSU en andere communistische partijen - hoofdvraagstukken zijn'.⁴⁹ Volgens Hoekstra had de CPN voorop gelopen in de internationale communistische beweging bij het in kaart brengen van deze heikele kwes-

ties.⁵⁰ Ook partijvoorzitter E. Izeboud was deze mening toegedaan. 'De vraagstukken die nu in de SU aan de orde zijn..., klinken ons dan ook niet onbekend in de oren. Ze zijn ook in de CPN onderwerp van intensieve bespreking geweest... De karikatuur die soms van de CPN-diskussie is gemaakt, als ging het hier op z'n gunstigst om geïsoleerde eigenaardigheden van communisme in Nederland, ging en gaat voorbij aan het feit dat er vraagstukken aan de orde zijn gesteld die wezenlijk zijn voor mensen en voor een eigentijdse communistische politiek. Wat zich nu in de SU voltrekt, bevestigt dat.'⁵¹ Niet zelden werd deze aanspraak op de voorhoederol in verband gebracht met de vroegtijdige 'autonome' positie van de CPN, die als het ware de weg had voorbereid.

Afgezien van deze pioniers-pretentie claimde de CPN eveneens een zekere invloed te hebben uitgeoefend op de veranderingen die Gorbatsjov doorvoerde in het internationale Sovjet-beleid, met name wat betreft zijn opgeven van de doelstelling van militaire pariteit met de Verenigde Staten. Lange tijd had Moskou dit nagestreefd. Tevergeefs had Brezjnev echter in de jaren zeventig gepoogd het Amerikaanse bewapeningstempo bij te houden. In de optiek van de CPN trachtte Gorbatsjov deze uitputtingsoorlog te stoppen door fundamentele concessies aan te bieden om tot een reële wapenreductie te komen, ondanks alle pogingen van de Verenigde Staten om de bewapening op te voeren door de introductie van nieuwe kernraketten.⁵² Deze politiek van de-escalatie van Gorbatsjov betekende een ommekeer in de bewapeningswedloop en werd in de CPN-pers begroet als een "'Copernicaanse revolutie" in het politiek-militaire denken' van een supermacht.⁵³

Zoals gezegd beschouwde de CPN zich ook in dit opzicht één van de trendsetters in de communistische wereld. De partij nam in feite voetstoots aan dat de gesprekken die zij eerder met de CPSU had gevoerd, hadden bijgedragen tot deze veranderde opvattingen van Moskou. De officiële vertegenwoordiger van de CPN op het 27ste congres van de CPSU in 1986, Jaap Wolff, schreef zonder blikken of blozen dat 'het gesprek, de soms kritische dialoog, die ook de CPN met de CPSU heeft gevoerd op positieve wijze is verwerkt'.⁵⁴ In de analyse van de CPN was het motief voor de veranderingen in de buitenlandse politiek van Moskou vooral gelegen in het groeiende bewustzijn in de Sovjet-top, dat de imperialistische Verenigde Staten niet konden worden gestopt zonder de hulp van de vredesbeweging in de kapitalistische wereld. Deze diagnose van het Kremlin werd opgevat als een erkenning van het standpunt dat de CPN jarenlang had gehuldigd. Teneinde een sterke vredesbeweging te bereiken, waren de Nederlandse communisten bereid geweest de klassenstrijd ondergeschikt te maken aan de strijd voor de vrede door zowel de Westerse als de Oosterse bijdrage aan de kernwapenwedloop te bekritisieren - dat wil zeggen zowel de Amerikaanse raketten als de SS-20's van de Sovjets. Door de klassegrenzen te doorbreken

konden de coalities voor de vrede zo breed mogelijk worden gemaakt. Toentertijd was deze strategie niet populair in orthodox-communistische kringen, maar achteraf gezien bepleitte de CPN 'politieke initiatieven... die nú van de kant van de Sovjet-Unie overigens volop genomen worden', aldus toenmalig internationaal secretaris J. de Boo.⁵⁵

9. Het sluimerende socialistische ideaal

Met de komst van Gorbatsjov en zijn hervormingsbeleid koesterden sommigen in de CPN de hoop dat het Sovjet-communisme in staat zou zijn zichzelf te vernieuwen en afstand te nemen van zijn geschonden imago. In het bijzonder leden van de oude garde zoals het gewezen kamerlid Bakker kwam deze mogelijkheid voor de geest. Hij erkende dat de Sovjet-Unie gaandeweg was verbureaucratiseerd en 'de aartsvijand van elke fantasie' was geworden. Maar door de *glasnost* en *perestroika* kreeg hij weer hoop: 'wordt communisme dan toch weer een fascinerend ideaal mede door diezelfde grote socialistische staat, de Sovjet-Unie?'⁵⁶ Anderen hoopten eveneens dat Gorbatsjovs pogingen om meer democratie aan het 'reëel bestaande socialisme' toe te voegen, de politieke aantrekkingskracht van de socialistische ideologie zouden vergroten. Zodoende werd het oordeel over de CPSU binnen de partij een stuk positiever. 'Was de Sovjet-Unie de afgelopen periode voor velen binnen de CPN een afgeschreven "inspiratiebron", ook dat heeft zich in de afgelopen twee jaar weer in een verbazingwekkend tempo gewijzigd', aldus een ingewijde.⁵⁷

Deze herwaardering van de Sovjet-Unie was mogelijk omdat de CPN ondanks alle kritiek op Moskou, het sociaal-economische systeem van dit land in essentie nog altijd als socialistisch beschouwde. De ideologische transformatie van de CPN ten spijt, was er nooit een diepgaande en kritische analyse gemaakt van de sociaal-politieke structuur van het 'reëel bestaande socialisme'. Kennelijk was er in deze maatschappijformatie hoe dan ook nog altijd sprake van een - rudimentaire - vorm van socialisme.⁵⁸ Dit bleek bijvoorbeeld bij de viering van de 70e verjaardag van de Oktoberrevolutie in 1987. De redactie van *Politiek en Cultuur* wijdde een speciaal nummer aan deze 'eerste succesvolle socialistische revolutie'. En op de internationale bijeenkomst in Moskou waar de revolutie werd gevierd, wenste de CPN de CPSU 'veel succes bij de opbouw van het socialisme'.⁵⁹ De Sovjet-samenleving was en bleef socialistisch voor de CPN; blijkbaar was in deze beoordeling het formele bezit van de produktiemiddelen door de gemeenschap doorslaggevend.

10. CPN tussen VCN en Groen Links

Gedeeltelijk als gevolg van deze herwaardering van de Sovjet-Unie in de geleerden van de CPN, leek een toenadering mogelijk tussen de vernieu-

wende en orthodoxe stromingen binnen het Nederlandse communisme.⁶⁰ De CPN zag de nieuwe Sovjet-politiek in het verlengde liggen van haar eigen hervormingen na 1980. Het VCN daarentegen volgde Moskou in alle opzichten slaafs en verwelkomde de politieke veranderingen onder Gorbatsjov als een bewijs van de vernieuwende capaciteiten van het leninisme. In de ogen van de orthodoxen was een *rendez-vous* via het Rode Plein zeer wel denkbaar. Het VCN trachtte de CPN te verleiden tot samenwerking bij de Tweede-Kamerverkiezingen van september 1989. De pogingen waren tevergeefs: de CPN piekerde er niet over om zelfs de mogelijkheid van een hereniging in overweging te nemen.

In plaats van een fusie met de orthodoxe communisten besloot de CPN - die bij de verkiezingen van 1986 uit de Tweede Kamer was verdwenen - electoraal samen te werken met PPR, PSP en EVP.⁶¹ Onder de naam Groen Links behaalde het samenwerkingsverband zes zetels, drie meer dan de samenstellende delen bij de vorige verkiezingen hadden behaald. Na een absentie van drie jaar maakte zo het communisme weer zijn entree in de Tweede Kamer. Na de verkiezingen werd de organisatorische uitbouw van Groen Links voortgezet, ten koste van de onafhankelijkheid van de deelnemende partijen. In november 1990 werd de nieuwe politieke formatie Groen Links formeel opgericht, die ecologische, 'groene' eisen gericht op de bescherming van het leefmilieu poogde te combineren met traditioneel-linkse, 'rode' issues als een rechtvaardige inkomensverdeling. In de eerste helft van het jaar nadat Groen Links was opgericht, hieven de deelnemende partijen zich op. De CPN was de laatste in deze rij. Op 15 juni 1991 had het opheffingscongres plaats.

11. Revolutie in Oost-Europa in 1989

Mede door de hoop die werd gekoesterd ten aanzien van de mogelijkheid van een door Gorbatsjov gerevitaliseerd en moreel gelouterd socialisme, kwam de opening van het IJzeren Gordijn voor de CPN enigszins als een koude douche. Natuurlijk was men zeer ingenomen met de ontbinding van de eerste van de twee militair-politieke blokken in Europa. Hiervan was de partij de laatste jaren immers een warm voorstander geweest: eindelijk was de Jongste Dag gekomen waarop de geest van vrede op aarde zou neerdalen. Dit hoogtepunt kende echter een keerzijde: tegelijkertijd werd namelijk ook het Laatste Oordeel geveld over het 'reëel bestaande socialisme'. De gebeurtenissen die leidden tot de desintegratie van het Warschau Pact, boden ook een genadeloze kijk in de keuken van het Oosteuropese socialisme. En aangezien de CPN tot op dat moment steeds had vastgehouden aan het dogma dat de Oosteuropese samenlevingen op één of andere manier socialistisch waren, werd de partij daardoor diep getroffen. In het algemeen sprak uit de reacties desillusie en ontgoocheling. I. Brouwer, de laatste fractievoorzitter van de CPN in de Tweede Kamer, schreef in februari 1990:

'Hoezo, socialisme? De Oktoberrevolutie van 1917 heeft zojuist een waardige opvolger gevonden in de revolutie van 1989 die de regerende communistische partijen één voor één wegjoeg of dwong tot afstand van haar machtsmonopolie.⁶² Het socialisme was geen garantie gebleken tegen werkloosheid, armoede en milieuverontreiniging, maar had vooral als façade gediend voor corruptie en machtsmisbruik. Dit alles was vanzelfsprekend niet geheel onbekend, maar de openbaring van de naakte en volledige waarheid ging het voorstellingsvermogen van vele Nederlandse communisten te boven.

In de CPN kwam in 1990 een debat op gang over de socialistische praktijk, waarbij dit keer fundamentele vragen niet werden geschuwd. In het algemeen werd het concept van de communistische voorhoede aangemerkt als voornaamste factor voor de verklaring van de misstanden in Oost-Europa en van het bezoedelen van de hoogstaande socialistische idealen.⁶³ Ondanks alle openhartigheid werd de - wellicht onbewuste - affiniteit met de Oosteuropese sociale systemen die de CPN ook in haar 'kritische' jaren voelde, niet ter discussie gesteld. De CPN vermeed deze pijnlijke politieke psychoanalyse en keerde zich af van de Oosteuropese socialistische variant - een illusie armer maar zonder haar idealen op te geven, zo maakte het partijbestuur een paar maanden voordat het congres zou besluiten de partij op te heffen duidelijk:

'Doel van de coalitiepolitiek van de CPN is om door democratische machtsvorming te komen tot een socialistisch Nederland. Dit streven werd in de loop van de tijd ernstig bemoeilijkt door de fouten en misstanden in de landen die zich socialistisch noemden. En hoewel de CPN al in het begin van de jaren zestig als één van de eerste communistische partijen kiest voor een autonome koers, is het beeld van het "reëel bestaande socialisme" de CPN steeds blijven achtervolgen, ondanks duidelijke uitspraken van de partij rond een aantal belangrijke gebeurtenissen, zoals de Russische invallen in Tsjechoslowakije in 1968 en Afghanistan in 1979, de Poolse staatsgreep van 1981 en de bloedige onderdrukking van de democratische volksbeweging in China in 1989. Het feit dat er in de wereld stelsels hebben bestaan die zich socialistisch noemden en inmiddels politiek en moreel failliet zijn, is voor de CPN geen reden de idealen zoals die hierboven zijn omschreven op te geven, hoewel erkend moet worden dat de crisis in de landen van Oost-Europa veel dieper is gebleken dan in het verleden is verondersteld en dat het draagvlak voor socialistische opvattingen door die crisis ernstig is versmald.⁶⁴

12. Het einde van het Nederlandse communisme

De geschiedenis van de betrekkingen van de CPN met de Sovjet-Unie is nogal paradoxaal. In de jaren zestig en zeventig, toen de partij een naar zij noemde 'autonome' koers voer, onderhield de CPN amper contacten met Moskou maar volgde zij in ideologisch opzicht de CPSU vrijwel blindelings. In de jaren tachtig gaf de CPN het orthodoxe marxisme-leninisme op en raakte zij vervreemd van de Sovjet-Unie. Tegelijkertijd evenwel werden de contacten frequenter dan het geval was in de periode direct na de Koude Oorlog. De traditionele opvatting van de CPN van het socialisme als een immanente, intrinsieke vredelievende kracht doorstond de partijvernieuwing na 1980 niet. Het idee dat de maatschappijen in Oost-Europa in essentie als - rudimentair - socialistisch konden worden gekwalificeerd, overleefde wel de ideologische *face-lift* van de CPN en vormde de schakel tussen de orthodoxe en modernistische fase in haar betrekkingen met Moskou.

Deze geestverwantschap die beide partijen met elkaar verbond, werd verbroken door de *Götterdämmerung* in Oost-Europa in 1989. Vlak daarvoor was de affiniteit met de Sovjet-Unie weer groter geworden dank zij Gorbatsjovs hervormingen, waarin de CPN een aantal van haar ideeën terugvond. Het zich aandienende einde van de één-partij-staat en het nieuwe tijdperk van détente werkten de hoop op een socialistische renaissance in de hand. Met de ondergang van het Oosteuropese socialisme werd de mythe van een 'reëel bestaand socialisme' hardhandig doorgeprikt en vervloog ook deze hoop.

Het meemaken van de doodsteek van het Sovjet-communisme in augustus 1991 bleef de CPN bespaard. Een paar maanden eerder had de partij zichzelf opgeheven en was opgegaan in Groen Links. Haar marsroute naar deze nieuwe politieke formatie was al uitgezet voordat het IJzeren Gordijn werd geopend. De communistische geesten werden door deze gebeurtenissen echter wel sneller rijp voor een volledige fusie. Zoals het ontstaan van de CPN niet het gevolg was van de Russische Revolutie van 1917 - de al bestaande revolutionair-marxistische partij veranderde alleen maar van naam -, zo was het einde van de partij niet het gevolg van de Oosteuropese Revolutie van 1989. De opheffing van de CPN was meer de uitkomst van een 'autonome' ontwikkeling, die achteraf gezien was ingeluid met de *perestrojka avant-la-lettre* die het Nederlandse communisme aan het begin van de jaren tachtig doormaakte.

noten

1. Zie voor een globaal overzicht van de betrekkingen van de CPN met de Sovjet-Unie in de periode 1945-1980: G. Verrips, 'Internationalisme - de

- CPN tussen de brokken', in: *Socialisme en Democratie*, 37 (1980), 12 (dec.), 562-571.
2. *De weg naar socialistisch Nederland. Ontwerp-beginselprogram der CPN*, Amsterdam, 1952, 10.
 3. *Ibidem*, 19, 24.
 4. 'Resolutie over het twintigste congres van de CPSU', *Politiek en Cultuur*, 16 (1956), 5 (mei), 311.
 5. Bij dit conflict speelden ook diepgaande meningsverschillen over de communistische Eenheidsvakcentrale (EVC) een rol. Zie A. Koper, *Onder de banier van het stalinisme. Een onderzoek naar de geblokkeerde destalinisatie van de CPN*, Amsterdam, 1984.
 6. Uitbreider hierover is R. Milikowski, 'De autonome politiek van de CPN', in: *Komma. Tijdschrift voor politiek en sociaal onderzoek*, 2 (1981), nr. 2, 53-70.
 7. Zie bijvoorbeeld H. Hoekstra, 'CPN en internationale politiek', in: *Politiek en Cultuur*, 45 (1985), 1 (jan.), 35-36.
 8. Geciteerd bij A.A. de Jonge, *Het communisme in Nederland. De geschiedenis van een politieke partij*, Den Haag, 1972, 145-146.
 9. Zie M. Müller, *Die Aussenbeziehungen der Communistischen Partei (sic) van Nederland zwischen 1956 und 1968* (niet-gepubliceerde scriptie), Mannheim, 1978, 45.
 10. D. Hellema, 'De dilemma's van Jalta', in: *Politiek en Cultuur*, 45 (1985), 203.
 11. Zie voor het Nederlandse maoïsme G. Voerman, 'De "Rode Jehova's". Een geschiedenis van de Socialistische Partij', in: *Jaarboek 1986 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen*, Groningen, 1987, 124-150.
 12. Zie hierover G. Harmsen, 'De politieke wending van de CPN in de jaren zestig', in: *De Nieuwe Stem*, 1967, 252-277.
 13. *De Waarheid*, 26 augustus 1968.
 14. 'Resolutie van het 24ste congres van de CPN', in: *Politiek en Cultuur*, 32 (1972), 6/7 (juni/juli), 333.
 15. Zie G. Voerman, *De CPN en het Eurocommunisme* (niet-gepubliceerde scriptie Rijksuniversiteit Groningen), Groningen, 1980, 4.
 16. 'Delegaties CPN-CPSU spraken over gevaren bewapeningswedloop', in: *Politiek en Cultuur*, 37 (1977), 3 (mei/juni), 139-141. Zie ook Verrips, *op.cit.*; en voor een ooggetuigeverslag G. Schreuders, *De man die faalde*, Amsterdam, 1992, 135-140.
 17. Zie voor de sociale samenstelling van de congressen van de CPN G. Voerman, 'Een anatomische les: de congressen van de CPN ontleed', in: *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*, 16 (1990), 2 (mei), 182-199; en G. Voerman, "'Away with all your Superstitions!" The End of Communism in the Netherlands', in: *The Journal of Communist Studies*, 7 (1991), 4 (dec.),

460-476.

18. Zie bijvoorbeeld de motieven van oud-CPN-leden in: A. Koper, C. Vecht en M. van Weezel, red., *Alles moest anders. Het onvervulde verlangen van een linkse generatie*, Amsterdam, 1991.

19. Zie hiervoor P. Lucardie, 'Van Bolsjewisme naar "pluriformisme". De recente programmatische vernieuwing van de CPN', in: *Jaarboek 1984 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen*, Groningen, 1985, 61-79.

20. *Stellingen van het partijbestuur van de CPN voor het 26ste congres*, Amsterdam, 1977, 34-35.

21. *Ibid.*, 35-36; zie ook 'Congresrede Henk Hoekstra', in: *Politiek en Cultuur*, 38 (1978), 1 (jan./feb./mrt.), 17.

22. H. Akkermans, 'De nieuwe kernwapens en Europa', in: *Politiek en Cultuur*, 39 (1979), 10 (dec.), 450.

23. Zie voor een uitgebreide beschouwing over deze actie en de betrokkenheid van de CPN daarbij: P. Maessen, "'Wie stopt de neutronenbom?' - de geschiedenis van een actie", in: *Transactie*, 8 (1979), 4, 423-457.

24. Maessen, *op.cit.*, 441.

25. *De Waarheid*, 9 januari 1980.

26. M. Bakker, 'Spanning en verantwoordelijkheid', in: *Politiek en Cultuur*, 40 (1980), 2 (feb.), 45.

27. 'Verklaring van het dagelijks bestuur', in: *Politiek en Cultuur*, 42 (1982), 2 (feb.), 79.

28. Jaap Wolff, 'Tragedie in Polen', in: *Politiek en Cultuur*, 42 (1982), 2 (feb.), 43. Al in juni 1981 had het partijbestuur de pogingen van de Sovjet-Unie om de ontwikkelingen in Polen te beïnvloeden, veroordeeld. Zie 'Communiqué CPN over kwestie Polen', in: *Politiek en Cultuur*, 41 (1981), 7 (sep.), 292.

29. Wolff, *op.cit.*, 46.

30. Zie hiervoor Joop Wolff, 'Wat we allemaal stoppen moeten', in: *Politiek en Cultuur*, 41 (1981), 8 (okt.), 297.

31. Zie de citaten bij G. Schreuders, 'Zonder oogkleppen. Over vredespolitiek, klassestrijd en het ongelijk van de conservatieve communisten', in: *Politiek en Cultuur*, 42 (1982), 7 (sep.), 257.

32. 'Resolutie: CPN sterk voor progressieve machtsvorming', in: *Politiek en Cultuur*, 43 (1983), 1 (jan.), 42.

33. Deze congresuitspraak werd door het partijbestuur uitgewerkt in een document getiteld 'CPN en strijd voor vrede en ontwapening', in: *CPN-ledenkrant*, september 1983, 2.

34. Zie I. Brouwer, 'Verslag van het bezoek aan de CPSU', in: *CPN-ledenkrant*, september 1983, 3-4.

35. E. Izeboud, "'Een open debat is nodig'", in: *CPN-ledenkrant*, februari

- 1985, 2; zie ook T. van Hoek, 'Den Haag - Moskou -balans?' in: *CPN-ledenkrant*, november 1985, 2.
36. Zie Schreuders, *op.cit.*, 203.
37. A. Benschop, 'Bonapartistisch socialisme? Stellingen over de gemilitariseerde partijdictatuur in Polen', in: *Komma: tijdschrift voor politiek en sociaal onderzoek*, 3 (1982), 1, 120.
38. Zie bijvoorbeeld D. Hellema en A. de Leeuw, 'Terugblik op de Poolse zomer', in: *Komma: tijdschrift voor politiek en sociaal onderzoek*, 1 (1980), 2, 53-61; en K. Bakker, 'De driedubbele vernieuwing van de CPN', in: *Komma: tijdschrift voor politiek en sociaal onderzoek*, 4 (1985), 4, 10-13.
39. 'Verklaring van het dagelijks bestuur', in: *Politiek en Cultuur*, 42 (1982), 2 (feb.), 79.
40. 'Resolutie', in: *Politiek en Cultuur*, 43 (1983), 1 (jan.), 43.
41. Zie hiervoor uitgebreid Lucardie, *op.cit.*
42. *Machtvorming voor een socialistisch Nederland. Partijprogramma van de CPN*, Amsterdam, 1984, 32.
43. *Ibid.*, 12.
44. *Ibid.*, 72. Fascistische en racistische partijen dienden te worden verboden.
45. *Ibid.*, 20, 22.
46. R. Dammen, 'Hereniging van communisten op basis van marxisme-leninisme', in: *Manifest*, 2 juni 1987, 4-5.
47. R. Dammen en L. Meertens, 'De Lange Mars naar het Winterpaleis', in: *Manifest*, oktober 1983, 1.
48. *Machtvorming*, 16.
49. H. Hoekstra, 'Diepgaande veranderingen vanuit eigen visie beoordelen', in: *Politiek en Cultuur*, 47 (1987), 5 (okt.), 204.
50. H. Hoekstra, 'Bouwstenen voor de toekomst', in: *Politiek en Cultuur*, 48 (1988), 5 (nov.), 265.
51. E. Izeboud, 'Nieuwe vormen en gedachten', in: *Politiek en Cultuur*, 47 (1987), 4 (okt.), 158; zie ook E. Izeboud, 'Vernieuwingslijn CPSU verdient steun', in: *CPN-ledenkrant*, april 1987, 7.
52. Zie H. van Zon, 'De dilemma's van de Sovjet-Unie in internationaal perspectief', in: *Politiek en Cultuur*, 47 (1987), 2 (mei), 80-89; en N. Schouten, 'Star Wars', in: *Politiek en Cultuur*, 46 (1986), 2 (apr.), 79-84.
53. L. Molenaar, 'De kernbom en het "nieuwe denken"', in: *Politiek en Cultuur*, 48 (1988), 6 (dec.), 426; zie ook Hoekstra, 'Diepgaande veranderingen', 206.
54. Jaap Wolff, 'Indrukken van het CPSU-congres: versnelling en vernieuwing vereist', in: *Politiek en Cultuur*, 46 (1986), 3 (juli), 125.
55. J. de Boo, 'Keerpunt in de wapenwedloop', in: *Politiek en Cultuur*, 47 (1987), 5 (okt.), 212; zie ook E. Izeboud, 'Nieuwe vormen', 160.

56. M. Bakker, 'Idealen', in: *Politiek en Cultuur*, 47 (1987), 4 (okt.), 194.
57. D. Hellema, 'Internationale politiek en de crisis van links', in: *Politiek en Cultuur*, 47 (1987), 6 (dec.), 300.
58. Zie bijvoorbeeld F. Biesboer, 'Een program zonder partij', in: *Politiek en Cultuur*, 51 (1991), 2 (mei), 82: 'Ondanks de scherpe kritiek van de CPN op de inval in Tsjechoslowakije van '68 en de staat van beleg in Polen eind '81 bleef er in de politieke praktijk van de CPN toch een bepaald soort raakvlak met het reëel bestaande socialisme bestaan'.
59. 'Begroeting en discussiebijdrage', in: *Politiek en Cultuur*, 48 (1988), 54.
60. Zie bijvoorbeeld J. Jansen, 'Perestrojka! Gorbatsjow komt de CPN te hulp', in: *Elsevier*, 21 november 1987, 44-45; en H. Smeets, 'Voorwaarts - en vergeten: Gorbatsjovs weldadige invloed op het Nederlandse communisme', in: *NRC-Handelsblad*, 23 mei 1988.
61. Zie voor de organisatorische toenadering tussen de betrokken partijen G. Voerman, 'Hoe CPN, PSP en PPR van kleur vershoten: van klein links naar Groen Links', in: *Namens*, 5 (1990), 2 (mrt.), 34-39; en voor de ideologische convergentie M. Brinkman, B. Freriks en G. Voerman, 'Klein Links en de nieuwe sociale bewegingen', in: *Jaarboek 1989 DNPP*, Groningen, 1990, 163-188.
62. I. Brouwer, 'Het socialisme als poldermodel?', in: *Politiek en Cultuur*, 50 (1990), 1 (feb.), 19.
63. Zie bijvoorbeeld M. Ernsting, 'Communisme anno 1990: terug naar af?', in: *Politiek en Cultuur*, 50 (1990), 1 (feb.), 63-66; en - vanuit een andere gezichtshoek - K. Ijmker, 'Veranderingen in Oost-Europa', in: *Politiek en Cultuur*, 50 (1990), 232-235.
64. 'Discussienota over de wijze van voortbestaan van de CPN', in: *CPN-ledenkrant*, maart 1991.